

ZA KAJ GRE V KAD – PREGLED ZGODOVINE, POMEMBNIH KONCEPTOV IN RAZVOJA¹

Ruth Wodak

“Onstran opisovanja ali površne aplikacije kritična znanost na vsakem področju postavlja vprašanja, kot so tista, ki zadevajo odgovornost, interese in ideologijo. Namesto, da bi se osredinila na čiste akademske in teoretske probleme, kritična znanost izhaja iz prevladujočih družbenih problemov, s čimer izbere pogled tistih, ki najhujše trpijo, ter kritično analizira tiste, ki imajo moč, tiste, ki nosijo odgovornost, in tiste, ki imajo sredstva in priložnost, da tovrstne probleme rešujejo.” (van Dijk, 1986: 4.)

“Da bi iz kritične teorije potegnili zaključke za politično delovanje, si prizadevajo tisti, ki imajo resne namene, in vendar za to ne obstaja noben splošen recept, razen, če ne gre za potrebo po vpogledu v lastno odgovornost.” (Horkheimer v: O’Neill, 1979.)

Uvodne opombe²

Izraza *kritična lingvistika* (KL) in *kritična analiza diskurza* (KAD) se pogosto izmenjujeta.³ Pravzaprav se zadnje čase zdi, da ima prednost izraz KAD in da se uporablja za označevanje teorije, ki je bila v preteklosti znana kot KL. KAD pojmuje »jezik kot družbeno prakso« (Fairclough in Wodak, 1997) in kot ključno izhodišče opredeljuje upoštevanje konteksta jezikovne rabe (Wodak, 2000c; Benke, 2000). Še več: KAD posebej zanima razmerje med jezikom in močjo. Danes se izraz KAD nanaša zlasti na kritičnolingvistični pristop pri tistih znanstvenikih, ki kot temeljno enoto komunikacije pojmujejo večje diskurzivne enote besedila. Tovrstno raziskovanje se posebej osredinja na institucionalne, politične, spolne in medijske diskurze (v najširšem smislu), ki pričajo o bolj ali manj očitnih razmerjih boja in konflikta.

Navedeni odlomek dela Teuna van Dijka, ki sem ga uporabila kot uvodni citat, povzema nekatere od nalog in ciljev KL in KAD. Mišljeni so zlasti tisti, ki zaznamujejo medsebojno odvisnost raziskovalnih interesov in političnih obvez v tem, kar van Dijk opiše s sintagmo kritična znanost in kjer

pojem kritičnosti, kot je uporabljen v njegovi programski izjavi, ni izključno teoretski, ampak poudarja običajni pomen »kritičnega, ki ga takšno znanstveno udejstvovanje uteleša«. V tem »kritičnem« duhu želim podati pregled nekaterih temeljnih principov KL in KAD⁴ ter kratko predstavitev najuglednejših šol, ki so izšle iz njiju. Heterogenost metodoloških in teoretskih pristopov, ki so zastopani na tem področju lingvistike, je vsekakor usmerjena k potrditvi van Dijkovega stališča, da predstavljata KAD in KL »v najboljšem primeru skupno perspektivo v okviru ukvarjanja z lingvistično, semiotiko in analizo diskurza« (van Dijk, 1993: 131).

Ta skupna perspektiva se nanaša na izraz »kritičen«, ki v delih nekaterih pripadnikov »kritične lingvistike« kaže sledi vpliva frankfurtske šole ali Jürgen Habermasa (Thompson, 1988: 71ss.; Fay, 1987: 203; Anthonissen, 2001). Vendar se omenjeni izraz danes konvencionalno uporablja v širšem smislu in zaznamuje, kot pravi Krings, praktično povezavo med »družbenim in političnim delovanjem« ter »sociološko utemeljeno konstrukcijo družbe« (Krings et al., 1973: 808), obenem pa dopušča, s Faircloughovimi besedami, »da so v človeških zadevah medsebojna povezanost in vzročno-posledične verige lahko popačene vse do nezmožnosti uvida. Zatorej kritičnost pomeni predvsem omogočiti, da medsebojna povezanost med stvarmi postane vidna.« (Fairclough, 1985: 747; glej tudi Connerton, 1976: 11–39 in glej spodaj.)

KL in KAD lahko torej opredelimo kot disciplini, ki se temeljno ukvarjata z analizo nejasnih, a tudi povsem transparentnih strukturnih razmerij nadvlade (*dominance*), diskriminacije (*discrimination*), moči (*power*) in nadzora (*control*), kot se kažejo v jeziku. Z drugimi besedami: KAD si prizadeva kritično raziskati družbeno neenakost, kot je izražena, signalizirana, določena, legitimirana itd. z jezikovno rabo (ali v diskurzu). Večina pripadnikov kritične analize diskurza bi tako podprla Habermasovo trditev, da je »jezik tudi sredstvo prevlade in družbena sila. Služi za legitimizacijo razmerij organizirane moči. Dokler legitimizacije razmerij moči, /.../ niso artikulirane, /.../ je jezik tudi ideološki.« (Habermas, 1977: 259 in glej spodaj.)

V nasprotju z drugimi paradigmami v analizi diskurza in besedilovstvu za KL in KAD predmet raziskovanja niso le besedila (bodisi pisana ali govorjena). Celovita »kritična« obravnava diskurza namreč zahteva teoretski pretres in opis obeh, tako družbenih procesov in struktur, ki so povzročile nastanek besedila, kot tudi družbenih struktur in procesov, v okviru katerih posamezniki ali skupine kot družbeni zgodovinski subjekti ustvarjajo pomene v interakciji z besedili (Fairclough in Kress, 1993: 2ss.). Posledično predstavljajo del celotne KAD nujno trije koncepti: koncept moči, koncept zgodovine in koncept ideologije.⁵

Za razliko od nekaterih raziskav v pragmatiki in tradicionalni sociologiji, kjer so pripadniki kritične lingvistike kontekstualne spremenljivke nekoliko naivno postavili v medsebojno odvisnost z avtonomnimi jezičnimi sistemi (npr. Kress in Hodge, 1979), se poskušata KL in KAD izogniti vzpostavljanju preprostega determinističnega odnosa med besedili in družbenim. Upoštevajoč stališča, da je nadvlada tista, ki strukturira diskurz,⁶ da je vsak diskurz historično ustvarjen in interpretiran, kar pomeni, da je postavljen v čas in prostor, in da strukture oblasti legitimirajo ideologije vplivnih skupin, je s pomočjo kompleksnega pristopa, ki ga predlagajo pripadniki KL in KAD, mogoče analizirati pritiske od zgoraj in možnosti odpora proti razmerjem neenake moči, ki se pojavljajo kot družbene konvencije. S tega stališča vladajoče strukture stabilizirajo in naturalizirajo konvencije, kar pomeni, da so učinki moči in ideologije v ustvarjanju pomena zastrti in da pridobivajo stalne ter naravne oblike: vzeti so kot »naprej dani«. Odpor je zato videti kot prelamljanje konvencij oziroma stalnih diskurzivnih praks v dejanjih »ustvarjalnosti« (Fairclough in Kress, 1993, 4ss.).

Dandanes v KAD brez dvoma obstaja močna kontinuiteta s KL (glej npr. Fairclough in Wodak, 1997; Blommaert in Bulcaen, 2000), ki se je z Rogerjem Fowlerjem, Tonyjem Trewom in Guntherjem Kressom (glej spodaj) razvijala v 70. in 80. letih prejšnjega stoletja zlasti na Univerzi Vzhodne Anglije. Kontinuiteto je mogoče videti predvsem v trditvi, da so diskurzi ideološki in da znaki niso arbitrarni (glej tudi Kress, 1993). Za tekstovno analizo, ki jo je gojila omenjena šola, se je kot najpomembnejša izkazala funkcionalna sistemska lingvistika (glej Halliday, 1978).

Ostale korenine KL in KAD izvirajo iz klasične retorike, besediloslovja in sociolingvistike, kakor tudi iz uporabnega jezikoslovja in pragmatike. Za interpretacijo ali pojasnjevanje tekstov so bili pomembni pojmi, kot so ideologija, moč, hierarhija in spol, ter statične sociološke spremenljivke. Predmeti raziskovanja se razlikujejo glede na različna področja in znanstvenike, ki uporabljajo KAD. Zelo pomembna so postala vprašanja spola, rasizma, medijski diskurzi ali dimenzije raziskovalne identitete (glej Wodak et al., 1999; Blommaert in Verschueren, 1999; Martín-Rojo in van Dijk, 1997; Pedro 1977; Martín-Rojo in Whittaker, 1998; ter številne uvodnike, ki so izhajali v reviji *Discourse and Society*, še zlasti razpravo med Emanuelom Schegloffom in Michaelom Billigom v številkah 2–4, 1999, in 2–4, 2000). Prav tako se med seboj zelo razlikujejo metodologije: od majhnih kvalitativnih študij primerov pa vse do velikih podatkovnih korpusov, ki izhajajo iz terenskih in etnografskih raziskav.

Za začetek: kratka zgodba o oblikovanju “znanstvene skupine somišljenikov”

KAD je kot mreža znanstvenikov nastala v zgodnjih 90. letih prejšnjega stoletja, kot nadaljevanje majhnega simpozija v Amsterdamu januarja 1991. Po naključju in s pomočjo podpore Univerze v Amsterdamu so Teun van Dijk, Norman Fairclough, Gunther Kress, Theo van Leeuwen in Ruth Wodak skupaj preživeli dva dneva in imeli čudovito priložnost razpravljati o teorijah ter metodah analize diskurza, še posebej o KAD. Srečanje je vsakemu izmed njih omogočilo, da se je soočil z ostalimi udeleženci v okviru zelo specifičnih in različnih pristopov, ki še danes zaznamujejo različne pristope v KAD (glej prispevke v tej knjigi in pripadajočo literaturo). V tem procesu oblikovanja skupine so bile izpostavljene razlike in podobnosti: razlike glede na ostale teorije in metodologije v analizi diskurza (glej Titscher et al., 2000) in podobnosti v programski smeri, ki bi lahko predstavljala okvir za različne teoretske pristope raznih izobrazbenih in strokovnih poti, kakor tudi šol, iz katerih so prihajali ugledni znanstveniki.

Začetek mreže KAD zagotovo zaznamuje tudi izid van Dijkove revije *Discourse and Society* (1990), pa številne monografije, kot sta *Language and Power* Normana Fairclougha (1989) in *Language, Power and Ideology* Ruth Wodak (1989), ali prva knjiga o rasizmu *Prejudice in Discourse* (1984) Teuna van Dijka. Toda srečanje v Amsterdamu je pomenilo institucionalni začetek poskusnega uvajanja programa izmenjave (triletni program ERASMUS),⁷ drugih skupnih projektov in oblik sodelovanja med različnimi znanstveniki ter pristopi, prav tako pa je bilo tudi povod za posebno izdajo revije *Discourse and Society* (1993), ki je združila zgoraj omenjene pristope. Od takrat se je marsikaj spremenilo, tako delovanje kot sodelujoči znanstveniki. Izšle so nove revije, napisanih je bilo lepo število preglednih razprav in danes velja KAD za uveljavljeno paradigmo v lingvistiki.

Vse od prvega srečanja (KAD in KL sta seveda obstajali že prej, a ne v obliki mednarodne, heterogene in tesno povezane skupine znanstvenikov) potekajo letni simpoziji, ki so spremljali nastanek paradigme, za katero je značilno, da jo bolj določata raziskovalni načrt in program kot pa kakšna skupna teorija ali metodologija. Na tovrstnih strokovnih srečanjih sodeluje vse več znanstvenikov, vse več raziskovalcev pa je pričelo preučevati KAD (eden takih je, denimo, Ron Scollon). Znanstveniki z nemškega jezikovnega področja so se konferenc udeleževali redkeje, ker se je kot delovni jezik vedno uporabljala angleščina. Kljub temu so bila stališča Utza Maasa in Siegfrieda Jägerja prepoznana in sprejeta v okviru KAD (glej Fairclough in Wodak, 1997;

Titscher et al., 2000). To dejstvo pojasni veliko raznolikost pristopov v pričujoči knjigi, bodisi na teoretski bodisi na empirični ravni, kakor tudi razpon lingvističnih orodij, ki se uporabljajo v analizi diskurza. Pogosta kritika KAD obsega več dimenzij, ki jih v tej knjigi prav tako obravnavamo: hermenevtični pristop k tekstovni analizi; širok kontekst, ki se uporablja za interpretacijo tekstov; pogosto zelo širok teoretski okvir, ki vedno ne ustreza podatkom; eksplisitna politična opredelitev raziskovalcev (za pregled kritike KAD glej Titscher et al., 2000, in prispevek Michaela Meyerja v pričujoči knjigi).

Zgodovina kritične lingvistike in kritične analize diskurza

V 70. letih prejšnjega stoletja se je pojavila oblika analize diskurza in tekstovne analize, ki je prepoznala vlogo jezika v razmerjih strukturiranja družbene moči (obsežen pregled razvoja glej v Anthonissen, 2001). Takrat se je večina lingvističnih raziskav drugod osredinjala na formalne vidike jezika, ki so določali lingvistično kompetenco govorcev in jih je bilo mogoče teoretsko izolirati od posebnih primerov jezikovne rabe (Chomsky, 1957). Tam, kjer so znanstveniki preučevali razmerje med jezikom in kontekstom, tako kot, denimo, v pragmatiki (Levinson, 1983), s poudarkom na govorčevi pragmatični/sociolingvistični kompetenci, so bili stavki in njihove sestavine še vedno obravnavani kot temeljne enote. Precej sociolingvističnih raziskav iz tega obdobja je težilo k opisovanju in pojasnjevanju jezikovnih variacij, jezikovnih sprememb in struktur komunikacijske interakcije, pri čemer so tovrstne raziskave družbeni hierarhiji in moči posvečale omejeno pozornost (Labov, 1972; Hymes, 1972). V tem kontekstu pa je pozornost, ki je bila posvečena tekstem, njihovi produkciji in interpretaciji ter njihovem razmerju do družbenih impulzov in struktur, dajala znak, da gre za precej drugačno zanimanje za jezik (de Beaugrande in Dressler, 1981; za pregled glej Titscher et al., 2000). Dela, ki so jih objavili Kress in Hodge (1979), Fowler in sodelavci (1979), van Dijk (1985), Fairclough (1989) in Wodak (ur.) (1989), pojasnjujejo in prikazujejo glavne predpostavke, principe in postopke tega, kar je postalo pozneje znano kot KL.

Kress (1990: 84–97) navaja prikaz teoretskih izhodišč in virov za kritično lingvistiko. Pravi, da je bil izraz KL »prirejen precej samoumevno« (1990: 88) iz lastnega družbeno-filozofskega nasprotnega pola in kot oznaka za skupino znanstvenikov, ki so v 70. letih prejšnjega stoletja delali na Univerzi Vzhodne Anglije (glej tudi Wodak, 1996a; Blommaert in Bulcaen, 2000). Do leta 1990 se je pričela oznaka KAD bolj dosledno uporabljati prav v zvezi s takšnim pristopom k lingvistični analizi. Kress (1990: 94) pokaže, kako se je KAD v tem času »pojavnala kot posebna teorija jezika, kot radikalno drugačna vrsta ling-

vistike«. Avtor našteva kriterije, ki označujejo delo na področju paradigme kritične analize diskurza, in obenem prikazuje, kako ločujejo takšno delo od analize diskurza, ki prav tako obravnava politična vprašanja, a na drugačen način. Fairclough in Wodak (1997) sta omenjene kriterije opredelila še podrobneje in oblikovala deset temeljnih principov programa KAD. V okviru prispevkov v pričujoči knjigi lahko najdemo še podrobnejše izpeljave tovrstnih programskih trditev in predlogov.

Številne temeljne predpostavke KL/KAD, ki so ključno zaznamovale zgodnje faze in so bile pozneje v razvoju teorije izpopolnjene, so nazorno predstavljene v Kressovem delu. Med njimi so naslednje premise:

- jezik je družbeni fenomen;
- ne le posamezniki, ampak tudi institucije in družbena gibanja imajo specifične pomena in vrednote, ki so na sistematičen način izražene v jeziku;
- teksti so relevantne enote jezika v komunikaciji;
- bralci/poslušalci v odnosu do tekstov niso pasivni sprejemniki;
- obstajajo podobnosti med jezikom znanosti in jezikom institucij itn. (Kress, 1989).

Kress se osredinja na politično ekonomijo reprezentacijskih medijev: to pomeni, da skuša razumeti, kako raznolike družbe vrednotijo različne načine reprezentacije. Osrednji vidik njegovega dela predstavlja poskus razumevanja oblikovanja individuma kot družbenega posameznika v odgovoru na razpoložljive reprezentacijske vire.

Njegovo trenutno delovno mesto na pedagoškem inštitutu je pomenilo, da se je Kress precej intenzivno posvečal vsebini kurikulov v smislu reprezentacijskih virov in vprašanju, kako te vire rabijo posamezniki v nenehni transformaciji svoje subjektivnosti, v procesu, ki se običajno imenuje »učenje«. Eden od stranskih rezultatov tega raziskovalnega interesa je bilo Kressovo intenzivnejše sodelovanje v odprtih političnih vprašanjih, ki so vključevala tudi kulturno politiko.

Delo Fowlerja in sodelavcev (1979) smo omenili že pri orisu prvih temeljev KL. V svojih mlajših delih Fowler (1991, 1996) ponazarja, kako je mogoče orodja standardnih lingvističnih teorij (različica čomskijanske slovnice iz leta 1965 in Hallidayjeva teorija sistemske funkcionalne slovnice) uporabiti za razkrivanje lingvističnih struktur moči v tekstih. Avtor prikaže, da sistematične gramatične prvine pri ustvarjanju, manipuliranju in naturaliziranju družbenih hierarhij ne delujejo le v novičarskih diskurzih, temveč tudi v literarni kritiki.

Fairclough (1989) predstavlja socialne teorije, ki podpirajo KAD, in (kot že v drugih zgodnjih delih, ki obravnavajo kritično lingvistiko) analizira raznolike primere tekstov, s katerimi ponazarja področje KAD, njegove cilje in metode analize. Kasneje (1992, 1995), kakor tudi v Chouliaraki in Fairclough (1999), podaja razlago in podrobnejšo izpeljavo nekaterih dosežkov KAD in ne prikaže le, kako se je razvil analitični okvir za raziskovanje jezika v odnosu do moči in ideologije, temveč tudi, kako koristna je KAD pri razkrivanju diskurzivne narave velike večine sodobnih socialnih in kulturnih sprememb. Še posebej skrbno je obravnavan jezik množičnih medijev kot mesto moči, boja in tudi kot mesto, kjer je jezik navidezno transparenten. Medijske institucije pogosto trdijo, da so nevtralne v zagotavljanju prostora, ki je namenjen javnemu diskurzu, da nepristransko odražajo stanje stvari in da podajajo poglede ter argumente tistih, ki ustvarjajo novice. Fairclough pokaže na zmotnost takšnih predpostavk in s pomočjo primerov oriše posredniško in konstrukcijsko vlogo medijev.

Že van Dijkovo zgodnje delo s področja besediloslovja in analize diskurza (1977, 1981) kaže njegovo zanimanje za besedila in diskurze kot temeljne enote in družbene prakse. Kot drugi teoretiki kritične lingvistike išče izvore lingvističnega zanimanja v jezikovnih enotah, daljših, kot so stavki, in v pomenu, ki je odvisen od besedila in konteksta. Van Dijk in Kintsch (1983) sta izhajala iz pomembnosti diskurza za preučevanje jezikovnega procesiranja. Njun razvoj kognitivnega modela diskurzivnega razumevanja pri posameznikih se je postopoma razvil v kognitivne modele za razlago konstrukcije pomena na družbeni ravni. V delu *Handbook of Discourse Analysis* je van Dijk (1985) zbral delo različnih znanstvenikov, za katere predstavljata jezik in način njegovega delovanja v diskurzu primarni predmet raziskovanja ali orodje v preiskovanju drugih družbenih fenomenov. Gre za neke vrste dokumentacijo, ki predstavlja vrhunec kritične lingvistike v sredini 80. let prejšnjega stoletja in ki je nato vodila k nastanku novega priročnika. Pomembna so postala nova vprašanja, ki jih bom obravnavala v nadaljevanju.

Van Dijk se posebej obrača k medijskemu diskurzu, kjer ne podaja le lastnih misli o komunikaciji v množičnih medijih (van Dijk, 1986), temveč združuje teorije in aplikacije različnih znanstvenikov, ki jih zanimajo produkcija, raba in funkcije medijskih diskurzov (van Dijk, 1985). Ko kritično analizira različne vrste diskurzov, ki kodirajo predsodek, si van Dijk prizadeva razviti teoretski model, ki bi pojasnil kognitivne mehanizme procesiranja diskurzov (Wodak in van Dijk, 2000). Zadnje čase se van Dijk posveča predvsem vprašanju rasizma in ideologije (van Dijk, 1998).

Od konca 80. let prejšnjega stoletja je lahko KL veliko bolj specifično in urejeno opisala svoje cilje, raziskovalne interese, izbrane perspektive in metode analize kot do tistega časa. Wodak (1989) našteva, pojasnjuje in ilustrira najpomembnejše značilnosti raziskav kritične lingvistike, kot so se uveljavile v kontinuiranem raziskovanju. Ponavlja se pomen raziskovanja jezikovne rabe v institucionalnih okvirjih, uveden je tudi nov poudarek o nujnosti historične perspektive. Temu je sledila množica raziskovalnih projektov o diskurzivnih praksah v institucionalnih kontekstih, ki so pomagali pri razvoju integrirane teorije kritične analize diskurza (glej prispevek R. Wodak v pričujoči knjigi).

Wodak (1996a, b) prikazuje, kako znanstveniki, ki so se ukvarjali z lingvistiko, semiotiko in analizo diskurza ter imajo različna znanstvena ozadja, delijo skupno perspektivo, kjer igrajo osrednjo vlogo koncepti moči, ideologije in zgodovine. V pregledu razvoja kritične tradicije v analizi diskurza se avtorica navezuje na Hallidayevo lingvistiko, Bernsteinovo sociolingvistiko, kakor tudi na dela literarnih kritikov in socialnih filozofov, kot so Pêcheux, Foucault, Habermas, Bakhtin in Voloshinov. Avtorica podpira stališče ostalih pripadnikov kritične lingvistike, ki verjamejo, da so razmerja med jezikom in družbo tako kompleksna in raznovrstna, da potrebujejo interdisciplinarno raziskovanje.

Znanstveniki se v okviru kritičnega pristopa morda raje posvečajo mikroali makrolingvističnim pojavom ali pa jih bolj zanimajo tekstualne, diskurzivne ali kontekstualne značilnosti, pri čemer je njihovo primarno gledišče bodisi filozofsko, sociološko ali zgodovinsko – toda večina študij se sklicuje na Hallidayevo sistemsko funkcionalno slovnico. To nam kaže, da sta razumevanje temeljnih ugotovitev Hallidayeve slovnice in njegov pristop k lingvistični analizi bistvena za ustrezno razumevanje KAD. Za prikaz Hallidayevega prispevka k razvoju KL je treba upoštevati Hallidayevo delo (1978, 1985) kakor tudi delo znanstvenikov, ki so intenzivno delali s Hallidayevo slovnico, a teorije niso le aplicirali, temveč so jo tudi izpopolnili. Bralce posebej opozarjam na dela, kot so Kress (1976), Martin in Hasan (1989), Martin (1992) in Iedema (1997, 1999). M. A. K. Halliday je že leta 1970 poudaril, da obstaja razmerje med gramatičnim sistemom in družbenimi ter osebnimi potrebami, ki jih mora jezik izpolnjevati (Halliday, 1970: 142). Halliday je ločeval med tremi funkcijami jezika, ki so medsebojno nenehno povezane: prvič, ideacijska funkcija, skozi katero jezik posoja strukturo izkušnji (ideacijska struktura je v dialektičnem razmerju z družbeno strukturo in jo tako odraža kot tudi nanjo vpliva); drugič, medosebna funkcija, ki določa razmerja med udeleženci; in tretjič, besedilna funkcija, ki določa kohezijo in koherenco v besedilih.

Še več: teorija argumentacije in retorika sta bili uspešno združeni s funkcionalno sistemsko lingvistiko (glej Reisigl in Wodak, 2001; Muntigl et al., 2000; van Leeuwen in Wodak, 1999).

Spoznanje o tem, da k pomenu teksta prispevajo vsi vidiki komunikacijskega konteksta, in naraščajoče splošno zavedanje v medijskih študijih, da so v tekstih pomembni tudi nebesedni vidiki, sta bolj kot k lingvističnim pozornost preusmerila k semiotičnim elementom v diskurzu. Pionirsko delo o interakciji med verbalnim in vizualnim v tekstih ter diskurzu, kakor tudi o pomenu podob je opravil Theo van Leeuwen. Na tem mestu je treba omeniti predvsem teorijo, ki sta jo uveljavila Kress in van Leeuwen (1996), saj predstavlja koristen okvir za obravnavo komunikacijskega potenciala vizualnih elementov v medijih (glej Anthonissen, 2001; R. Scollon, 2001). Žal v tole izdajo nismo mogli vključiti van Leeuwenovega prispevka in moramo opozoriti na njegovo najpomembnejšo »analizo akterjev« (van Leeuwen, 1996), ki predstavlja sistematičen način analize protagonistov in njihovih semantičnih vlog v diskurzih in različnih zvrsteh.

Van Leeuwen je preučeval filmsko in televizijsko produkcijo kakor tudi Hallidayevo lingvistiko. Njegove glavne objave obravnavajo teme, kot so intonacija didžejev in napovedovalcev novic, jezik televizijskih intervjujev in časopisnega poročanja ter v zadnjem času semiotika vizualne komunikacije in glasbe. Van Leeuwen ločuje dve vrsti odnosa med diskurzi in socialnimi praksami: »Diskurz sam po sebi (kot) socialna praksa, diskurz kot oblika delovanja, kot nekaj, kar ljudje počnejo drug drugemu, drug za drugega ali drug z drugim. In potem je tukaj še diskurz v Foucaultovem smislu, diskurz kot način reprezentacije socialnih(-e) praks(-e), kot oblika vednosti, kot stvari, ki jih ljudje izrečejo o socialni(-ih) praksi(-ah).« (1993a: 193.) »Kritična analiza diskurza,« po van Leeuwenu, »se ukvarja ali bi se morala ukvarjati z obema omenjenima vidikoma, tako z diskurzom kot orodjem moči in nadzora kakor tudi z diskurzom kot orodjem družbene konstrukcije realnosti.« (Prav tam.)

Na duisburško šolo so močno vplivale teorije Michela Foucaulta. Siegfried Jäger se ukvarja z lingvističnimi in ikoničnimi značilnostmi diskurza, pri čemer se osredinja zlasti na »kolektivne simbole« (topoi), ki imajo v besedilih pomembne kohezivne funkcije. Diskurz pojmuje kot tok besedila in govora skozi čas (Jäger, 1993: 6). Diskurzi imajo historične korenine in so prepleteni (*diskursives Gewimmel*). Jäger je razvil zelo ekspliciten raziskovalni program in metodologijo, ki omogoča analizo v številnih korakih. Glavni raziskovalni temi predstavljata diskurz desne stranke v Nemčiji in tudi analiza tabloidov (*Bildzeitung*). (Za daljši pregled *Lesarten* pristopa in duisburške šole glej tudi Titscher et al. 2000.)

Pojem “kritičnega”, “ideologije” in “moči”

Tudi pojem »kritičnosti«, ki je vsebovan v programu KAD, razumejo znanstveniki na zelo različne načine: nekateri vztrajajo pri frankfurtski šoli, drugi izhajajo iz pojma literarne kritike, tretji iz Marxovih pojmov (za pregled glej zgoraj ter Reisigl in Wodak, 2001). V osnovi je treba pojem kritičen razumeti kot tak, ki ima do podatkov distanciran odnos, ki podatke vključuje v družbeno, ki eksplicitno zavzema politično stališče in ki se v postopku znanstvenega raziskovanja osredinja na refleksijo lastnega početja. Za vse, ki se ukvarjajo s KAD, je pomembna aplikacija rezultatov, bodisi v okviru praktičnih seminarjev za učitelje, zdravnike in javne uslužbence bodisi v okviru pisanja strokovnih mnenj ali zasnove šolskih knjig. To nas seveda vodi k Horkheimerjevemu stališču, ki sem ga v obliki uvodnega citata navedla na začetku tega prispevka.

Max Horkheimer, ki je bil leta 1930 direktor Inštituta za družbene raziskave v Frankfurtu, je videl vlogo teoretika v tem, da artikulira latentno razredno zavest in jo pomaga razvijati. Naloge kritične teorije so bile pomagati pri spominjanju preteklosti, ki ji je pretila nevarnost, da bo pozabljena, boriti se za emancipacijo, razjasniti razloge za tovrsten boj in opredeliti samo naravo kritičnega mišljenja. Razmerje med teorijo in prakso je bilo pojmovano kot dinamično: ne obstaja nespremenljiv sistem, ki utrjuje pot, po kateri bo teorija vodila človeška dejanja. Horkheimer je verjel, da ne obstaja ena sama raziskovalna metoda, s katero bi bilo mogoče ustvariti končne in zanesljive rezultate o katerem koli danem predmetu raziskovanja, in da z izbiro zgolj enega pristopa k danemu vprašanju tvegamo, da bomo dobili popačeno sliko. Predlagal je, da bi morale več raziskovalnih metod dopolnjevati druga drugo. Čeprav je priznaval vrednost empiričnega dela, je poudarjal, da le-to ne more biti nadomestilo za teoretsko analizo.

Sklicevanje na prispevek kritične teorije k razumevanju KAD, kakor tudi pojma »kritičen« in ideologija so zelo pomembna izhodišča (za obsežno razpravo o tem vprašanju glej Anthonissen, 2001).⁸ Thompson (1990) obravnava koncepta ideologije in kulture ter razmerja, ki se vzpostavljajo med obema konceptoma, kakor tudi določene vidike množične komunikacije. Poudarja, da se je koncept ideologije najprej pojavil v poznem osemnajstem stoletju v Franciji in se torej uporablja približno dve stoletji. V različnih obdobjih so izrazu pridajali različne funkcije in pomene. Za Thompsona se ideologija nanaša na družbene oblike in procese, v okviru in s pomočjo katerih simbolne oblike krožijo v družbenem svetu.

KAD pojmuje ideologijo kot pomemben vidik pri uvajanju in vzdrževanju odnosov neenake moči. KL posebej zanimajo načini, s katerimi jezik posreduje ideologijo v raznolikih družbenih institucijah.

Za Thompsona (1990) je preučevanje ideologije preučevanje »načinov, na katere je pomen konstruiran in sporočan skozi različne vrste simbolnih oblik«. Tak način preučevanja bo raziskal tudi družbene kontekste, v okviru katerih so simbolne oblike uporabljene in razvrščene. Preiskovalec želi ugotoviti, ali tovrstne oblike uvajajo ali vzdržujejo odnose nadvlade. Po Eagletonu (1994) mora preučevanje ideologije upoštevati množico teorij in teoretikov, ki so raziskovali razmerje med mislijo in družbeno realnostjo. Vse tovrstne teorije predpostavljajo, da »obstajajo določeni zgodovinski razlogi, zakaj ljudje čutijo, razmišljajo, si želijo in predstavljajo stvari na način, kot to počnejo« (1994: 15).⁹

Kritične teorije, torej tudi KL in KAD, imajo kot vodniki človekovega delovanja poseben položaj. Prizadevajo si za razsvetlitev in emancipacijo. Tovrstne teorije ne skušajo le opisati in pojasniti, temveč je njihov cilj tudi izkoreniniti prav posebno vrsto prevare. Kljub različnim konceptom ideologije skuša kritična teorija ustvariti zavedanje v delovalcih (*agents*), kako so zavedeni glede lastnih potreb in interesov. To je, seveda, obravnaval tudi Pierre Bourdieu v svojih konceptih »simbolnega nasilja« (*violence symbolique*) in »napačnega spoznanja« (*méconnaissance*). Eden od ciljev KAD je »demistificirati« diskurze s pomočjo dešifriranja ideologij.

Za KAD jezik sam po sebi nima moči – moč pridobi s tem, ko ga izkoristijo vplivni ljudje. To tudi pojasni, zakaj KL pogosto izbere perspektivo tistih, ki trpijo, in kritično analizira jezikovno rabo onih, ki imajo moč, ki so odgovorni za obstoj neenakosti in ki imajo obenem sredstva ter priljubljenost za izboljšanje pogojev.

Skladno s svojimi predhodniki KAD poudarja potrebo po interdisciplinarnem načinu dela, da bi bilo mogoče pridobiti ustrezno razumevanje, kako deluje jezik, denimo, pri določanju in prenašanju vednosti, organiziranju družbenih institucij ali pri uveljavljanju moči.

Pomemben vidik KAD je tudi predpostavka, da je besedilo zelo redko delo ene same osebe. V besedilih so diskurzivne razlike rezultat pogajanj; obvladujejo jih razlike v moči, ki so deloma tudi same vkodirane v diskurz in zvrst ter so s slednjima tudi določene. Zatorej so besedila pogosto prizorišče spopada v smislu prikazovanja sledi med seboj razlikujočih se diskurzov in ideologij, ki tekmujejo in se spopadajo za prevlado. Značilna lastnost KAD je njeno ukvarjanje z močjo kot osrednjim pogojem družbenega življenja in prizadevanja za razvoj teorije jezika, ki omenjeno izhodišče vključuje kot glavno

premislo. A ne le pojmov moči in spopada; v zvezi s tekmujočimi diskurzi KAD podrobno obravnava tudi intertekstualnost in rekontekstualizacijo.

Moč zaznamuje razmerja v razlikah in pri tem še zlasti učinke razlik v družbenih strukturah. Stalna enotnost jezika in ostalih družbenih stvari na številne načine zagotavlja prepletenost jezika z družbeno močjo: jezik moč indeksira, jo izraža in je vpleten v spor za prevlado ali izzivanje moči. Moč ne izvira iz jezika, toda jezik je mogoče uporabiti za izzivanje moči, za njeno spodkopavanje, za spremembo razporeditve moči v kratko- in dolgoročni časovni perspektivi. Jezik daje na razpolago natančno artikulirana sredstva za izražanje razlik v moči, ki obstaja v družbenih hierarhičnih strukturah. Obstaja zelo malo lingvističnih oblik, ki s pomočjo procesov sintaktične ali besedilne metafore na določeni stopnji niso bile potisnjene v službo izražanja moči. KAD zanimajo načini, kako so lingvistične oblike rabljene v različnih izrazih in manipulacijah moči. Slednje ne signalizirajo le gramatične oblike znotraj besedila, ampak tudi posameznikov nadzor nad družbeno situacijo s pomočjo sredstev besedilnih zvrsti. Pogosto se udejanjanje in izzivanje moči vršita natanko znotraj zvrsti, ki so povezane z danimi družbenimi situacijami.¹⁰

Kako je del raziskav KAD neposredno in posredno povezan z raziskavami, ki so izšle iz tradicije kritične teorije, postane še posebej očitno, če upoštevamo glavne koncepte, ki jih uporabljajo različna področja KAD, in družbene pojave, na katere se ta področja osredinjajo.

Takšni primeri ustrezajo njihovim pristopom k vprašanjem, kot so:

- kaj določa vedenje;
- kako so diskurzi konstruirani in kako sami konstruirajo družbene situacije;
- kako funkcionira ideologija v družbenih institucijah in
- kako znotraj dane skupnosti ljudje pridobivajo in obdržijo moč.

Prispevki v pričujoči knjigi, še zlasti analiza izbranih besedil, prinašajo nekaj odgovorov na ta vprašanja.

Odprta vprašanja in perspektive

Skozi leta se je v obliki pomembnih raziskovalnih načrtov pojavila vrsta vprašanj, ki še niso bila zadovoljivo obravnavana. Omenili bi radi nekaj ti-

stih, ki so ključna tudi za prispevke v tej knjigi in o katerih v samostojnem poglavju razpravlja Michael Meyer.

1. Operacionalizacija teorij in povezovanje lingvistične dimenzije z družbenimi dimenzijami (problem posredovanja).
2. Nujnost aplikacije lingvistične teorije: pogosto se pri analizi besedil uporablja cela mešanica lingvističnih indikatorjev in spremenljivk, ki v ozadju niso podprti s teoretskimi pojmi in slovnično teorijo.
3. Pojem »konteksta«, ki je pogosto opredeljen bodisi zelo široko ali zelo ozko: koliko informacij potrebujemo za analizo besedil, kolikšen vpliv imajo teorije?
4. Obtožba o pristranskosti: kako so določena branja besedila opravičena in ovrednotena?
5. Inter- in transdisciplinarnost še nista postali integralna dela tekstovne analize.

Ta seznam bi bilo seveda mogoče podaljšati. Pristopi, ki so predstavljeni v tej knjigi, bodo pomagali razjasniti nekatere probleme, ki jih je še treba rešiti, in podali nekaj odgovorov na številna vprašanja, ki so se porodila med analizo diskurza.

Opombe

- [1] Naslov izvirnika: »What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments.« V: Ruth Wodak in Michael Meyer (ur.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, str. 1–13. London: Sage, 2001. Prevedla Janja Žmavc. Prevod je objavljen z dovoljenjem Sage Publications Ltd. London.
- [2] Tale kratek pregled temelji na dolgotrajnih in obsežnih razpravah, ki sem jih imela s svojimi prijatelji, sodelavci in soraziskovalci kot tudi s študenti. Med njimi želim omeniti in se zahvaliti Rudiju De Cilliu, Martinu Reisiglu, Gertraud Benke, Gilbertu Weissu, Berndu Matouscheku in Richardu Mittenu, s katerimi sem sodelovala v vseh teh letih. Še več, precej idej se je razvilo skozi delo z mojimi študenti. Rada bi se zahvalila Usami Suleimanu, Alexandru Pollaku in Christine Anthonissen za njihov poglobljen vpogled in izpopolnitve kakor tudi za bistrumne pripombe in kritične opazke. Nazadnje bi se rada zahvalila še svoji skupini somišljenikov, o katerih sem pisala, in številnim drugim kolegom, ki jih tukaj nisem mogla omeniti.
- [3] V izvirnem prispevku pogosto srečamo akronima CDA in CL, ki se na področju analize diskurza uporabljata za oznako pojmov *critical discourse analysis* in *critical linguistics*. Akronima smo poslovenili v KAD ter KL

in ustrezata slovenskemu prevodu izrazov *kritična analiza diskurza* in *kritična lingvistika* (op. prev.).

- [4] Izraza KL in KAD sta nastala neodvisno drug od drugega in nekateri praktiki bodo lahko tako za KL kot za KAD našli skrite točke, v katerih se razlikujeta. V večini primerov lahko za tiste praktike, katerih delo bi bilo mogoče opisati ali z eno ali drugo kategorijo, rečemo, da zasedajo isti »paradigmatični« prostor. Tudi v tem prispevku bomo oba izraza kakor tudi njune izpeljanke, kot so »pripadniki kritične lingvistike« (*critical linguists*) ali »pripadniki kritične analize diskurza« (*critical discourse analysts*), uporabljali izmenoma.
- [5] Literature o KL in KAD je ogromno, zato lahko navedem zgolj kratek in s tem tudi zelo poenostavljen povzetek (za obširnejše in natančnejše preglede glej Fairclough in Wodak, 1997; Reisigl in Wodak, 2001; Anthonissen, 2001, ter Blommaert in Bulcaen, 2000).
- [6] V habermasovskem smislu bi lahko postulirali, da vsako govorno situacijo »popačijo« strukture moči, še posebej v primerjavi z njegovo utopijo o »idealni govorni situaciji«, kjer se lahko uresniči racionalni diskurz (Habermas, 1969, 1971; Wodak, 1996a, b).
- [7] V mreži Erasmus so sodelovali Siegfried Jäger (Duisburg), Per Linell (Linköping), Norman Fairclough (Lancaster), Teun van Dijk (Amsterdam), Gunther Kress (London), Theo van Leeuwen (London) in Ruth Wodak (Dunaj).
- [8] V 60. letih prejšnjega stoletja je veliko znanstvenikov v raziskavah jezika privzelo bolj kritično perspektivo. Med prvimi je bil francoski znanstvenik Pêcheux (1982 (1975)), čigar pristop temelji na delih ruskih teoretikov Bakhtina (1981) in Volosinova (1973), ki sta kot izhodišče postavljala integracijo jezika in družbenih procesov. Sam izraz naj bi zasnoval Jacob Mey (1974).
- [9] Po frankfurtski šoli obstajajo med znanstvenimi in kritičnimi teorijami razlike v treh dimenzijah (za razpravo glej Anthonissen, 2001). Prvič: razlikujejo se po svojem namenu ali cilju in zato tudi po možnosti načina uporabe. Namen znanstvenih teorij je uspešna manipulacija zunanjega sveta: njihova raba je »instrumentalna«. Namen kritičnih teorij je osveščanje »delovalcev« (*agents*) o prikriti prisili (*coercion*), s čimer jih te prisile osvobajajo in postavljajo v položaj, ko lahko ugotovijo, kje so njihovi resnični interesi. Drugič: kritične in znanstvene teorije se med seboj razlikujejo v njihovi »kognitivni« strukturi. Znanstvene teorije so »objektivizirajoče« v tem, da je z njimi mogoče ločevati med teorijo in predmeti, na katere se le-ta nanaša. Teorija ni sestavni del predmetnega področja, ki ga opisuje. Na drugi strani je kritična teorija »reflektirajoča« v tem, da je vedno tudi sama del predmetnega področja, ki ga opisuje. Tovrstne teorije govorijo deloma tudi o sebi. Tretjič: kritične in znanstvene teorije se razlikujejo po vrsti dokazov, ki določajo, ali so sprejemljive ali ne. Obe vrsti teorij tako zahtevata drugačne oblike dokazovanja.
- [10] Nedavna vznemirljiva raziskava Christine Anthonissen o načinih preslepitve cenzure v Južni Afriki v obdobju apartheida podaja množico različnih lingvističnih in semiotičnih strategij moči ter odpora (za obsežno razpravo o konceptu moči glej Anthonissen, 2001).

Literatura

- Anthonissen, C. (2001). *On the effectiveness of media censorship: linguistic, paralinguistic and other communicative devices of media regulation*. PhD thesis. University of Vienna.
- Bakhtin, M. (1981). *The Dialogic Imagination*. Austin: University of Texas Press.
- Benke, G. (2000). Diskursanalyse als sozialwissenschaftliche Untersuchungsmethode. *SWS Rundschau*, 2, 140–62.
- Billig, M. in Schegloff, E. A. (1999). Debate: critical discourse analysis and conversation analysis. *Discourse and Society*, 10, 4, 543–82.
- Blommaert, J. in Bulcaen, H. (2000). Critical discourse analysis. An overview. *Annual Anthropological Review* (forthcoming).
- Blommaert, J. in Verschueren, J. (1999). *The Diversity Debate*. London: Routledge.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic Structures*. s-Gravenhage: Mouton.
- Chouliaraki, L. in Fairclough, N. (1999). *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Connerton, P. (1976). *Critical Sociology. Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin.
- de Beaugrande, R. A. in Dressler, W. U. (1981). *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen: Niemeyer.
- Eagleton, T. (ur.) (1994). *Ideology*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1985). Critical and descriptive goals in discourse analysis. *Journal of Pragmatics*, 9, 739–63.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London: Longman.
- Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Oxford, UK and Cambridge, MA: Polity Press and Blackwell.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*. London: Longman.
- Fairclough, N. in Kress, G. (1993). *Critical discourse analysis*. Unpublished manuscript.
- Fairclough, N. in Wodak, R. (1997). Critical discourse analysis. V: Teun van Dijk (ur.), *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Volume 2, str. 258–84. London: Sage.
- Fay, B. (1987). *Critical Social Science*. London: Polity Press.
- Fowler, R. (1991). Critical linguists. V: Kirst Halmkjaer (ur.), *The Linguistic Encyclopedia*, str. 89–93. London, New York: Routledge.
- Fowler, R. (1996). *Linguistic Criticism*, second edn. Oxford: Oxford University Press.
- Fowler, R., Hodge, G., Kress, G. in Trew, T. (ur.) (1979). *Language and Control*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Habermas, J. (1969). *Technik und Wissenschaft als Ideologie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1971). *Theorie und Praxis*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1977). *Erkenntnis und Interesse*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Halliday, M. A. K. (1970). *The Linguistic Sciences and Language Teaching*. London: Longman.
- Halliday, M. A. K. (1978). *Language as Social Semiotic*. London: Arnold.

- Halliday, M. A. K. (1985) (1994). *Introduction to Functional Grammar*, first and second edns. London: Arnold.
- Hymes, D. (1972). Models of interaction of language and social life. V: John J. Gumperz in Dell Hymes (ur.), *Directions in Sociolinguistics – The Ethnography of Communication*, str. 35–71. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Iedema, R. (1997). *Interactional dynamics and social change; planning as morphogenesis*. Unpublished PhD thesis. University of Sydney.
- Iedema, R. (1999). Formalizing organizational meaning. *Discourse and Society*, 10, 1, 49–66.
- Jäger, S. (1993). *Kritische Diskursanalyse. Eine Einführung*. Duisberg: DISS.
- Kress, G. (ur.) (1976). *Halliday: System and Function in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Kress, G. (1989). History and language: towards a social account of linguistic change. *Journal of Pragmatics*, 13, 3, 445–66.
- Kress, G. (1990). Critical discourse analysis. *Annual Review of Applied Linguistics*, 11, 84–97.
- Kress, G. (1993). Against arbitrariness: the social production of the sign as a foundational issue in critical discourse analysis. *Discourse and Society*, 4, 2, 169–91.
- Kress, G. in Hodge, B. (1979). *Language as Ideology*. London: Routledge.
- Kress, G. in van Leeuwen, T. (1996). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. London: Routledge.
- Krings, H. et al. (1973). *Handbuch philosophischer Grundbegriffe*. Munich: Kösel.
- Labov, W. (1972). *Language in the Inner City*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Levinson, S. (1983). *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Martin, J. (1992). *English Text: System and Structure*. Amsterdam: Benjamins.
- Martin, J. in Hasan, R. (ur.) (1989). *Language Development: Learning Language, Learning Culture*. Norwood, NJ: Ablex.
- Martín Rojo, L. in van Dijk, T. A. (1997). „There was a problem, and it was solved!“ Legitimizing the Expulsion of »Illegal« Immigrants in Spanish Parliamentary Discourse. *Discourse and Society*, 8, 4, 523–67.
- Martín Rojo, L. in Whittaker, R. (ur.) (1998). *Poder-decir o el poder de los discursos*. Madrid: Arrecife.
- Mey, J. (1985). *Whose Language?* Amsterdam: Benjamins.
- Muntigl, P., Weiss, G. in Wodak, R. (ur.) (2000). *European Union Discourses on Un/employment. An interdisciplinary approach to employment policy-making and organizational change*. Amsterdam: Benjamins.
- O’Neill, J. (1979). *Kritik und Erinnerung. Studien zur politischen und sinnlichen Emanzipation*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Pêcheux, M. (1982). *Language, Semantics and Ideology*. London: Macmillan.
- Pedro, E. R. (ur.) (1997). *Discourse Analysis*. Lisbon: Macmillan.
- Reisigl, M. in Wodak, R. (2001). *Discourse and Discrimination. Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London, New York: Routledge.
- Scollon, R. (2001). *Mediated Discourse. The Nexus of Practice*. London: Routledge.
- Scollon, R. in Scollon, S. B. K. (1979). *Linguistic Convergence: An Ethnography of Speaking at Fort Chipewyan, Alberta*. New York: Academic Press.

- Thompson, J. B. (1988). *Critical Hermeneutics*, fourth edn. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thompson, J. B. (1990). *Ideology and Modern Culture*. Cambridge: Polity Press.
- Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R. in Vetter, E. (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: Sage.
- van Dijk, T. A. (1977). *Text and Context: Exploration in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London: Longman.
- van Dijk, T. A. (1981). *Studies in the Pragmatics of Discourse*. The Hague/Berlin: Mouton.
- van Dijk, T. A. (1984). *Prejudice in Discourse: An Analysis of Ethnic Prejudice in Cognition and Conversation*. Amsterdam: Benjamins.
- van Dijk, T. A. (ur.) (1985). *Handbook of Discourse Analysis* (4 vols). New York: Academic Press.
- van Dijk, T. A. (1986). *Racism in the Press*. London: Arnold.
- van Dijk, T. A. (1993). *Elite Discourse and Racism*. Newbury Park: Sage.
- van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage Publications.
- van Dijk, T. A. in Kintsch, W. (1983). *Strategies of Discourse Comprehension*. New York: Academic Press.
- van Leeuwen, T. (1993a). Genre and field in critical discourse analysis. *Discourse and Society*, 4, 2, 193–223.
- van Leeuwen, T. (1996). The representation of social actors. V: Carmen Rosa Caldas-Coulthard in Malcolm Coulthard (ur.), *Texts and Practices: Readings in Critical Discourse Analysis*, str. 32–70. London: Routledge.
- van Leeuwen, T. in Wodak, R. (1999). Legitimizing immigration control. A discourse-historical analysis. *Discourse Studies*, 1, 1, 83–118.
- Volosinov, V.I. (1973 (1928)). *Marxism and the Philosophy of Language*. New York: Seminar Press.
- Wodak, R. (1989). Introduction. V: Ruth Wodak (ur.), *Language, Power and Ideology*, str. i–ix. Amsterdam: Benjamins.
- Wodak, R. (1996a). *Disorders of Discourse*. London and New York: Longman.
- Wodak, R. (1996b). Critical linguistics and critical discourse analysis. V: Jef Verschueren (ur.), *Handbook of Pragmatics*, str. 207–210. Amsterdam: Benjamins.
- Wodak, R. (2000). Does sociolinguistics need social theory? New perspectives on critical discourse analysis. Keynote speech at SS 2000, Bristol, April 2000 (shortened and published in *Discourse & Society*, 2, 3, 123–147).
- Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M. in Liebhart, K. (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wodak, R. in van Dijk, T. A. (ur.) (2000). *Racism at the Top. Parliamentary Discourses on Ethnic Issues in Six European States*. Klagenfurt: Drava.

